

VIZIUNEA PARADIGMATICĂ ÎN CULTURA EUROPEANĂ ȘI FILONUL RETORIC

CLAUDIA-ILEANA SPINEANU

Cuvinte cheie: *viziune paradigmatică, filon retoric, constantă dialectică, intertextualitate, dialog intercultural*

A vorbi despre retorică înseamnă a vorbi despre evoluția și complexitatea unui fenomen care a caracterizat timp de mai bine de două mii de ani gândirea și practicile cuprinse în sfera acestei denumiri. Se poate spune că retorică a marcat iremediabil științele umaniste, fiind o matrice a acestora: „...Retorică a întreținut inevitabil raporturi pe cât de multiple pe atât de variate cu ideologia în general, cât și cu ideologiile particulare”¹.

Studierea retoricii nu este posibilă decât în diacronie, într-o abordare paradigmatică sau epistemologică, pentru că numai astfel se pot stabili dimensiunile reale ale unei discipline polivalente, numai așa „complexitatea prezentului se poate decanta în actul însuși de refacere a tradiției”².

Paradigma sau epistema este un *model* riguros care include manifestări asemănătoare sau identice cu sine sau care devine, la un moment dat al evoluției sale, un sistem închis față de care se raportează, prin opoziție, nucleul unei noi episteme, deci un nou model. În cadrul paradigmei, cunoașterea nu este continuă, ci manifestă momente de discontinuitate, asigurând posibilitatea comunicării între sisteme care s-au închis la un moment dat, dar numai temporar. Unele sisteme sunt închise în interiorul altor sisteme, care revin de

¹ Grupul μ, *Retorica poeziei*, București, Editura Univers, 1997, p. 195.

² Ileana Oancea, *Romanitate și istorie*, Timișoara, Editura de Vest, 1993, p. 8.

multe ori cu întrebări, într-un dinamism continuu. Epistema în care se manifestă un text literar, de exemplu, va fi mereu supusă unei tensiuni, unui dialog neconținut între orizontul creației și orizontul receptării. De aceea, un text, opera unui scriitor, un curent literar pot fi analizate mult mai productiv în contextul epistemic unde apar și se dezvoltă, fie prin asemănare, fie prin opoziție față de direcțiile fundamentale ale paradigmei în care se încadrează sau de care se îndepărtează. Ideea de imagine „deschisă”³ a istoriei este specifică, de altfel, tuturor științelor umaniste, unde alcătuirea, construcția nu este nicicând finalizată, definitivă, fiecare epocă realcătuiind-o și reinstituind-o. Prin urmare, „firul istoriei în științele umaniste nu este construit ca în științele naturii din «*monade*» care se succed, mereu egale cu ele însele, înglobându-se fără a se anula”⁴.

Adrian Marino susține ideea conform căreia „nucleul sau «etimonul» modelului trebuie căutat, fără îndoială, în noțiunile de veche tradiție logică, retorică, juridică și teologică a *locurilor comune* (*koinoi topoi, loci communes*), intrată în toate limbile europene de mare circulație”⁵. „*Locus communis*”, însemnând „izvor comun”, impune ideea de tradiție comună a unui ansamblu colectiv de idei, opere etc., dar și pe cea de convergență comună a acestor structuri sistematice, care ne duce cu gândul la noțiunea de *arhetip*, ca reprezentare a inconștientului colectiv, locul de depozitare al tuturor experiențelor primordiale, ancestrale, universale, comune umanității⁶. Alăturarea termenilor nu este gratuită, de vreme ce

³ Adrian Marino, în *Critica ideilor literare* (Cluj, Editura Dacia, 1974), vorbește despre „opera deschisă” (concept întâlnit și la Umberto Eco, *Opera deschisă*), susținând că realitatea, inclusiv realitatea ideilor literare, nu poate fi închisă într-un nucleu definitiv. Deschiderea permite existența concomitentă a unor modele (pluralitatea modelelor) construite pe aceleași idei. Criticul acceptă și ideea de anulare, de deconstrucție a modelelor pentru a fi reconstruite altfel, pe baza unei selecții individuale, prin proiecții și viziuni interogatorii. Modelul este, astfel, „bun” doar dacă „dă rezultate”.

⁴ Ileana Oancea, *Istoria stilisticii românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 8.

⁵ Adrian Marino, *op. cit.*, p. 109.

⁶ *Ibid.*, p. 113.

interpretările actuale consideră arhetipul anticipator al modelului, ba chiar îl confundă cu acesta.

Interesant ar fi și răspunsul la întrebarea dacă acceptarea clișeului, a modelului nu știrbește din originalitatea unui cercetător. Credem că un cercetător nu poate face abstracție de *locurile comune*, de modele, însă trebuie să le abordeze cu luciditate și onestitate, să dea o nouă formă acestora pentru că, în fond, relația dintre vechi și nou, dintre clasic și modern, „constă doar din deplasări, schimbări de context și semnificații, reinterpretări personale de *topoi* tradiționali în noi sinteze indestructibile [...]”⁷.

Care este relația pe care o stabilește cercetătorul între orizontul creației și orizontul receptării? Interogația trecutului, ca fond inepuizabil ce urmează a fi reactualizat, presupune cunoașterea prezentului, pentru că în cadrul acestuia se regăsesc proiecții, iradiații ale trecutului. Cercetătorul realizează o incursiune deliberată în trecut pentru a rescrie o pagină din istorie având chipul prezentului. El va dezvolta valori în funcție de propria spiritualitate, selectând din trecut ceea ce în viziunea lui reprezintă valoare, pentru că „în dezvoltarea spirituală a unui om există o simultaneitate constant potențială: ea constituie o structură care este virtuală în orice moment dat [...]. Actul prin care un artist se adresează trecutului pentru a găsi modele sau stimulente [...] reprezintă o hotărâre deliberată, o selecție de valori prin care el își constituie propria lui ierarhie a valorilor care va fi reflectată în ierarhia valorilor inclusă în operele lui artistice”⁸.

Ideea de *selecție* poate fi pusă în legătură cu aceea de „*recuperare selectivă*”, una dintre metodele care face posibilă orice construcție hermeneutică, fiind „o întreagă operație de filtrare și recuperare, de selecție și decupare, de asimilări și excluderi de texte, prin care «modelul» este construit nu numai teoretic, dar verificat, documentat și practic. Construcția permanentă a modelului presupune recuperarea permanentă a «materiei» sale, actualizarea continuă

⁷ *Ibid.*, p. 120.

⁸ René Wellek, *Conceptele criticii*, în românește de Rodica Tiniș, studiu introductiv de Sorin Alexandrescu, București, Editura Univers, 1971, p. 53.

a elementelor care-l compun [...]”⁹. Orice descoperire în cadrul unor lucruri cunoscute reprezintă o „modernizare”, pentru că semnificații latente sunt actualizate, aduse în prezent printr-o nouă configurare a modelului, în efortul de a recupera gândirea antecesorilor și a precursorilor, după principiul hermeneuticii moderne care susține că „orice nouă valorizare a unei imagini arhetipice încoronează și «înghite», în același timp, toate valențele vechi. [...] Rolul hermeneutic al recuperării este limpede: medierea dintre trecut și prezent, actualitate și tradiție”¹⁰. Prin urmare, vorbim despre aceeași pendulare între paradigme, care se dorește coerentă și pacificatoare, dornică să înțeleagă continuitățile, dar și momentele revoluționare, de „ruptură”, care instituie, de fapt, noi paradigme.

Trecerea de la o paradigmă la alta este anunțată de așa-numitele „revoluții științifice”, care sunt văzute ca „perioade în care paradigmele sunt mai întâi atacate și apoi schimbate”¹¹. În timpul acestor „conflicte” cercetătorii adoptă instrumente inedite și examinează zone necunoscute. Mai mult, cercetătorii văd „lucruri noi și diferite când examinează cu instrumente familiare zone pe care le-au mai examinat înainte”¹². În fond, trecerea de la o epistemă la alta depinde de „criza modelului teoretic dominant”¹³. Modelul cel vechi este înlocuit de unul nou, care va rezolva criza instalată. Când realitatea nu mai este corespunzătoare paradigmei, apare situația conflictuală ce va duce la descoperirea uneia noi.

Trebuie să acceptăm că în cadrul unei paradigme cunoașterea este una tacită, iar „cercetătorul științific nu este un inovator, ci un om care rezolvă probleme (*puzzles*)”¹⁴, iar problemele asupra cărora

⁹ Adrian Marino, *op. cit.*, p. 326.

¹⁰ *Ibid.*, p. 329.

¹¹ Thomas S. Kuhn, *Structura revoluțiilor științifice*, București, Editura Humanitas, 1999, p.115.

¹² *Ibid.*, p. 183.

¹³ Nina Ivanciu, *Epistemă și receptare*, București, Ed. Univers, 1988, p. 16.

¹⁴ Thomas Kuhn introduce un termen nou, acela de *știință normală*, care caracterizează etapa de după impunerea unei paradigme. Ea este definită prin rezolvarea problemelor lăsate deschise de etapa anterioară și se desfășoară asemeni rezolvării unui *puzzle*. Cum este cunoscută admiterea unei soluții în interiorul paradigmei,

se concentrează sunt tocmai acelea despre care el este convins că pot fi atât formulate, cât și rezolvate în cadrul tradiției științifice existente”¹⁵. Receptarea este, evident, dependentă de epistema în cadrul căreia textul a fost creat și în care își dezvăluie sensurile. Nina Ivanciu susține că „traversarea paradigmei este la fel de necesară ca și reîntoarcerea, dincolo de ea și în alt mod, poate asemănător spiralei, în virtutea căreia se regresează pentru a se putea înainta și, simultan, se înaintează pentru a se crea condiții favorabile regresiunii, în contextul, firește, al tacticilor de receptare”¹⁶.

Așadar, fiecare paradigmă se închide la un moment dat, pentru a se deschide ori de câte ori receptarea o cere. Închiderea unei episteme nu este, prin urmare, definitivă. Ca într-un puzzle imens, vom constata că piese fundamentale există concomitent în mai multe paradigme. De fapt, paradigmele se află într-un continuu dialog, un dialog mai larg ce antrenează nu numai spații artistice, ci și regiuni spirituale. O deschidere poate însemna generalizare, așa cum o închidere a unei paradigme poate însemna particularizare.

Dialogul presupus de reîntoarceri la anumite paradigme se înscrie într-o rotație perpetuă, amintind de *circularitatea* ideilor, promovată cu entuziasm mai ales de „Moderni” în perioada mult cunoscutei „Querelle des Anciens et des Modernes”¹⁷.

cercetătorul va căuta respectiva soluție. Problemele științei normale au sens doar în interiorul paradigmei. În viziunea lui Thomas Kuhn problemele ce nu pot fi rezolvate în interiorul paradigmei se numesc *anomalii*. Acumularea anomaliilor scade încrederea cercetătorilor într-o paradigmă și impune căutarea soluțiilor pentru eliminarea anomaliilor. Acest proces transformă știința normală într-o știință extraordinară, parcurgându-se mai multe etape: ignorarea anomaliilor care sunt în număr limitat, continuarea cercetării în interiorul paradigmei, elaborarea unor ipoteze care să împace anomaliile cu paradigma; schimbarea paradigmei nefiind altceva decât revoluția științifică.

¹⁵ Thomas S. Kuhn, *Tensiunea esențială*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 38.

¹⁶ Nina Ivanciu, *op. cit.*, p. 217.

¹⁷ La sfârșitul secolului al XVII-lea și în cursul secolului al XVIII-lea a avut loc o dispută ideatică „Querelle des Anciens et des Modernes” (Cearta dintre Antici și Moderni) sau, în corespondența ei engleză, „The Battle of the Books” (Bătălia cărților).

Într-o astfel de viziune, actul receptării stă sub semnul *dialogului intercultural*, un dialog continuu cu închideri pentru păreri pro și contra, care se deschid, la rândul lor, spre sintetizări ce vor sfârși în alte închideri. În această lume a dialogului neconținut se va constata mulțimea nelimitată de puncte de vedere, în care popasurile sunt necesare. Orice analiză înseamnă interogare și căutare, iar o anumită receptare va fi situată la intersecția unei mulțimi de perspective, favorizate de o epistemă.

Conceptul de paradigmă se află, pe de altă parte, în legătură cu termenul de *canon*, privit ca punctul cel mai înalt al ierarhiei literare (culturale etc.) dintr-o perioadă dată, aflat, prin urmare, în continuă schimbare, metamorfozare în funcție de epoci. Limitele în spațiul cărora se mișcă sunt impuse atât de mecanismele receptării, cât și de mentalul contextului în care se naște și evoluează. Spațiul socio-cultural în care apare canonul își va pune amprenta profund asupra structurii sale, căci un canon ia ființă la intersecția dintre tradiție și inovație, adică în punctul de criză, dorind să se îndepărteze de vechiul model, dar păstrând din acesta esențialul. Se poate spune, prin urmare, că adaptarea la contextul mișcător al fiecărei epoci se face prin instaurarea unui nou *canon*, a unei noi *episteme*, a unui nou *model*, un fel de copac cu rădăcinile în trecut și trunchiul zvâcnind spre viitor.

Credem că e important să introducem în acest punct al demersului nostru și noțiunea de *mimesis*. Din perspectivă epistemologică, valorizarea funcției creatoare este un produs al interogației critice – instaurate de Kant și continuate de Hegel, Husserl și Heidegger – asupra raportului dintre modul de ființare și modul de cunoaștere a lumii. Fără a se raporta la același aspect al realului, totalitatea textelor – modele ale aceluiași om și univers – dialoghează între ele, în cadrul aceluiași joc complex de raporturi dintre creator, receptor și lume, într-un subtil și latent proces de comunicare.

Examinarea literaturii și a textelor scrise de-a lungul vremii ca formă a *mimesis*-ului trebuie căutată în gândirea filosofică greco-latină, la Platon și Aristotel. Cei doi filosofi au concepții diferite cu privire la imitație. Dacă Platon consideră că imitația este o îndeletnicire „mincinoasă”, presupunând copierea mecanică a realității,

Aristotel a fost primul care a dat imitației „demnitate estetică”¹⁸, arătând că obiectul activității mimetice nu este realitatea superficială, lipsită de adevăr și plauzibil, ci o realitate esențială situată în limitele verosimilului și ale necesarului¹⁹.

Se pune problema noutății și a originalității. Desigur că nimeni nu începe cu propria gândire, dar fiecare reconfigurează o altă perspectivă, introduce o nouă dimensiune de cercetare. Niciun text nu există în întregime prin sine, ci este perceput totdeauna într-un context de semnificare. Fiecare text trimite întotdeauna, la alte texte, la o rețea, asemeni unei pânze a Penelopei. Se vorbește în acest context de *intertextualitate*.

Ideea de „intertextualitate” a fost preluată de la Julia Kristeva, care scria: „conceptul de *intertextualitate* trece în locul celui de intersubiectivitate. [...] Un text este totdeauna inspirat de alte texte. [...] Nu există un punct zero²⁰ în scriere, fiecare scris repetă în mod normal texte sau fragmente de text anterioare, care sunt absorbite și transformate, într-o modalitate sau alta”²¹.

Pornind de la toate aceste concepte fundamentale pentru înțelegerea viziunii paradigmatică, putem afirma că o analiză a retoricii, o știință cu o istorie impresionantă, nu poate face abstracție de dialogul

¹⁸ Heinrich F. Plett, *Știința textului și analiza de text*, București, Editura Univers, 1983, p. 15.

¹⁹ Aristotel oferă un alt înțeles termenului *mimesis*. Pentru el imitația înseamnă cunoaștere, de vreme ce contemplarea unei creații de orice natură se situează în sfera intelectualului. Imitația nu poate fi doar fantezie. Datoria artistului este să conducă individualul spre universalitate. Imitația nu este văzută de Aristotel în sensul unei reproduceri identice, ci al unei transfigurări în frumusețe, al unei recreări impresionante și durabile. De asemenea, Aristotel considera că istoria are caracter particular, pe când creația (poezia) are caracter universal.

²⁰ Contrar acestei idei, ideea de „grad zero” (al limbajului) apare la Umberto Eco, *Limitele interpretării*, (Iași, Editura Polirom, 2007, pp. 158-159, ediția a II-a), care consideră că ar trebui să ne apropiem de un enunț, prin extensie, spunem noi, de o operă pornind de la principiul că există un grad zero al limbajului mereu dispus la o reinterpretare. Nu suntem sută la sută de acord cu această idee, considerând că nu există o conștiință „zero” a individului, care, chiar dacă afirmă că pornește de la un grad zero al interpretării, subconștientul lui va reactiva...inconștient cunoașterea lumii de până la acel moment.

²¹ Julia Kristeva, „*Recherches sur une semanalyse*”, Paris 1969, Ed. du Seuil, p. 113.

interparadigmatic, pentru că filonul retoric a străbătut istoria ca un fir roșu, evident chiar și în perioadele când a fost renegată. Interogațiile prin care se dorește cunoașterea acestei discipline „ancestrale” trebuie să fie adresate celor trei paradigme esențiale de evoluție ale culturii europene: *paradigma clasicizant-retorică*, *paradigma modernă (romantică)* și *paradigma postmodernă*, într-un efort recuperator al drumului străbătut de retorică de la începuturile sale și până astăzi.

Retorica și-a exercitat „puterea” durativ, de-a lungul istoriei culturii europene, ca o „constantă dialectică”, cunoscând cuceriri, dar și rateuri, în dorința de a deveni o știință umană globală, care a dorit și încă dorește trasarea fericită și eternă de punți inter- și intradisCIPLINARE: „la fel ca marea crește și scade, [...] atinge conștiința indivizilor și epocilor la nivele variabile, și pe un teren secular, în aparență neted, mii de accidente se desenează – reeditări multiplicat ale anumitor texte, succese ale unor traduceri, adeziuni și rezistențe, legături strânse cu un anumit curent de idei-care arată că întocmai oricărei realități supuse probei duratei, retorica și corifeii ei își au istoria proprie care, ca urmare, trebuie scrisă”²².

Împreună cu neoretoricienii vom afirma că retorica nu este nici un ideal formativ, nici un corpus de reguli și sfaturi pentru oratori, ci o știință care a străbătut istoria ca un fir fosforescent, un filon impunând realizări peste care nu se poate trece și care nu merită uitare și dispreț: „(...) dintre toate disciplinele antice, ea este, cu siguranță, cea care merită cel mai mult numele de știință; amploarea observațiilor, precizia definițiilor și rigoarea clasificărilor ei constituie un studiu sistematic al resurselor limbajului, al cărui echivalent nu se vede nicăieri în restul cunoștințelor umane ale vremii aceleia”²³.

Bibliografie

Eco, Umberto, *Limitele interpretării*, Ediția a II-a revizuită, traducere de Ștefania Mincu și Daniela Crăciun, Iași, Editura Polirom, 2007.

²² Basil Munteanu, *Constantes dialectiques en littérature et en histoire. Problèmes Recherches, Perspectives*, Paris, Didier, 1967, p. 143.

²³ Pierre Guiraud, *La stylistique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1970, p. 24.

- Eco, Umberto, *Opera deschisă*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969.
- Grupul μ, *Retorica poeziei*, București, Editura Univers, 1997.
- Ivanciu, Nina, *Epistemă și receptare*, București, Ed. Univers, 1988.
- Kristeva, Julia, „*Recherches sur une semanalyse*”, Paris, Ed. du Seuil, 1969.
- Kuhn, Thomas S., *Structura revoluțiilor științifice*, București, Editura Humanitas.
- Kuhn, Thomas S., *Tensiunea esențială*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982.
- Marino, Adrian, *Critica ideilor literare*, Cluj, Editura Dacia, 1974.
- Munteanu, Basil, *Constantes dialectiques en littérature et en histoire. Problèmes Recherches, Perspectives*, Paris, Didier, 1967.
- Oancea, Ileana, *Istoria stilisticii românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988.
- Oancea, Ileana, *Romanitate și istorie*, Timișoara, Editura de Vest, 1993.
- Plett, Heinrich F., *Știința textului și analiza de text*, București, Editura Univers, 1983.
- Wellek, René, *Conceptele criticii*, București, Editura Univers, 1971.

THE PARADIGMATIC VISION IN THE EUROPEAN CULTURE AND THE RHETORICAL VEIN

Abstract

The present study brings into discussion the idea that rhetoric is a science with an impressive history which can be fully discovered only in a paradigmatic dialogue. To do this, one should discover and interconnect terms and notions like: *paradigm, episteme, model, selection, selective recovery, intercultural dialogue, scientific revolution, rhetorical vein*.

The rhetorical vein crossed the history as a red thread, evident even in periods when rhetoric was denied. Questions should be addressed to the three essential paradigms of the European culture evolution: the classic, the modern (romantic) and the postmodern paradigm, in an effort to rehabilitate the road traversed by rhetoric from its inception until today.